

Olekszij V. Komar

Etelköz korai magyarjai: kutatási távlatok

A korai magyarok eredetével és az Urál nyugati oldaláról a Kárpát-medencébe való költözésükkel meglehetősen széles körű magyar szakirodalom foglalkozik. A korai magyar kérdéskörre vonatkozóan Ukrajna és Oroszország területén ugyanakkor sokkal kisebb számban jelentek meg művek, és e témán belül a legfiatalabb kutatási területnek éppen a régészet bizonyult (Шушарин, В. П.: Ранний этап этнической истории венгров. Москва 1997; Иванов, В. А.: Древние угро-мадьяры в Восточной Европе. Уфа 1999; Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. Мадяри в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України 7 (2011) 21–78).

A magyarok vándorlásának korszakával kapcsolatba hozható kelet-európai régészeti emlékek száma jelenleg még meglehetősen csekély, másrészt ezek értékelése is alapvetően különbözik a magyar és kelet-európai kutatók munkáiban. Míg a magyar kutatók egy része határozott szkepszisének adott hangot, addig a posztszovjet térség szakemberei határozottan kifejtették meggyőződésüket a régészet szerepének fontosságát illetően, olyan kérdésekben, mint az időrend, vagy a magyar vándorlás kiindulási pontjának és nyugati irányú útvonalainak meghatározásával kapcsolatban.

Ezen ellentétes megítélés okai részben az eltérő módszertani megközelítésben rejlenek, részben pedig a kutatók gyakori preconcepcióin

alapulnak, akik alapvetően a korai magyar vándorlás különböző elméleti-történeti modelljeiből indulnak ki. Ez utóbbiaknál fontos szerepet játszik a vándorlás kezdeti időpontjának meghatározása, illetve a magyarok nyugat felé vonulása során érintett ideiglenes szállásterületeket – vagyis Levédiát, Etelközt és *Magna Hungariát* – említő írott források megítélése.

A magyarok eredetéről és vándorlásáról napjainkban használatos történeti modellek valójában pusztán az írott források néhány szűkszavú bekezdésére mennek vissza. Ugyanakkor ezen kutatások során hihetetlen mennyiségű különféle hipotézis és történeti konstrukció jött létre.

A régészet oldaláról közelítve általános vélekedés, hogy az anyagi kultúra kézzelfogható emlékeinek segítségével a régész a történeti koncepciók nyomásától függetlenül dolgozhat. Ez azonban csak addig érvényes, míg Kelet-Európa egyes kora középkori régészeti leleteit nem definiáljuk „korai magyarként” vagy „magyarként”. A leletek etnikai attribúciója ugyanis törvényszerűen előtérbe hozza a történeti jellegű kérdéseket. De mit is remélhetnek a régészek a korai magyarok anyagi kultúrájának meghatározásától?

(...)

Az etelközi magyarok régészeti hagyatéka a vándorlás útvonala szempontjából a legnagyobb jelentőséggel bír mint „összekötő” láncszem (az Urál és a Kárpátok között – T. A.). Az írott

források alapján biztosan meghatározhatjuk az etelközi magyarok régészeti kultúrájának következő, elvárható szempontjait:

1. Ezek a Fekete-tenger északi partvidékének régészeti emlékei a 9. század közepéről, második feléből (836–895).

2. A Volgától keletre eső, elsősorban a Volgai Bolgáriával szomszédos régiókra jellemző és a 9. század első felére keltezhető régészeti jellegzeteségek felbukkanása.

3. A szaltovo-majaki kultúrkörrel kapcsolatot mutató és a 9. század közepére keltezhető jellemzők megléte.

4. A 9. század közepén, második felében a szlávokkal és a bizánci Krímmel való kapcsolatokra utaló jellegzetességek kimutatása.

5. A mai Magyarország, illetve Kárpát-medence honfoglalás kori leleteinek első horizontjával (10. század első fele) kimutatható releváns összefüggések a temetkezési szokások és anyagi kultúra alapvető jellemzői területén.

Az eddig ismert kelet-európai korai „magyar-gyanús” sírok számával kapcsolatban, kissé paradoxonnak tűnik, de a szovjet időkben a sztyeppi talajjavítási program keretében elvégzett rengeteg kurgánásatás eredményét nem lehet összevetni az utóbbi néhány év eredményével. Ennek oka egyáltalán nem a munka mennyiségében, még kevésbé az „ideológiai tiltásokban” rejlik, hanem a Vlagyimir A. Ivanov által már hangsúlyozott törvényszerűségben, miszerint a magyar sírok a sztyepp legészakibb, csapadékosabb alzónájához, vagy a sztyepp és az erdős sztyepp határához vonzódnak/húzódnak (Ivanov, 1999, 102–103.). Itt magától értetődő okok miatt (ti. kisebb az igény a talajjavításra) a

régészeti kutatások intenzitása eléggé alacsony volt, és napjainkban is az.

(...)

A magyarok elődeinek kelet-európai szállásterületeivel kapcsolatban a VII. (Bíborbanszületett) Konstantinnak a magyarok kazárokkal való szomszédságáról és a velük kötött szövetségről szóló adatai automatikusan ráirányították a korai magyar történettel foglalkozó régészek figyelmét a szaltovói kultúrkörre. Ugyanerre készítettek azok a történelmi koncepciók is, melyek – a késő középkori magyar történetírás irányvonalaiban – a magyarok vándorlásának kezdetét a 8. századra tették.

(...)

Fettich Nándor helyesen jelölte meg a 10. századi magyar ötvöstárgyak szaltovói analógiájaként a vorobjovkai csatot, valamint a Vaszilij A. Babenko 1911. évi ásatásán, Verhnyij Szaltovban talált III. kamrasírból és a X. kamrasír 3. temetkezéséből származó egyedi kantárvereteket (Fettich, 1937, taf. XVI, 7, 10, 11.). Ugyanehhez a körhöz tartoznak az Alekszandr M. Pokrovszkij ásatása során a 43. kamrasírból (Pokrovszkij, 1905, XXI. tábl., 55.) és Vvaszilij A. Babenko 1904. évi ásatása során talált kamrasírok egyikeiből származó, szegélyükön fonatos-pálcátagos motívummal díszített szíjvégek. Viszont a magyar tudósok azon reménye, hogy a szaltovói sírokból új, hasonló leletekre bukkanjanak, az idő múlásával sem vált valóra – a több száz feltárt sír csak még inkább kiemelte, hogy ezek a tárgyak egyediek a szaltovói kontextusban. Csak 1985-ben, a verhnyij szaltovi 40. kamrasírban találtak két préselt, „mitológiai” ábrázolással ellátott (*törökülésben ábrázolt aggastyán* – T. A.), szubotci-típusú veretet (Akszjonov, 2001). Emlékeztetünk azonban arra, hogy

Bálint Csanád véleménye szerint ez a stílus távol áll a 10. századi magyar művészettől (Bálint, 1989, 142.). Ezzel szemben a verhnyij szaltovi IV. temető 56. kamrasírijában egy szaltovói típusú öv szíjvégének szegélyét fonatos-pálcátagos díszítéssel látták el, valamint ugyanehhez az övhöz tartoztak olyan veretek is, melyek az említett szíjvég utánzatai (Akszjonov, 2011). Ez arról tanúskodik, hogy a magyar stílus hatást gyakorolt a szaltovói ötvösökre.

A honfoglalás kori magyar to-reutika viszont éppen ellenkezőleg, gyakorlatilag semmilyen párhuzamot nem mutat a 8–9. századi szaltovói fémművesség (Fonyakova, 1986) alapvető elemeivel. Ez a megállapítás egyébként csak a jéghegy csúcsa. A szaltovói kultúrkör anyagi kultúrájának alapvető kategóriái közül a 8–10. században minden régióban tükröződik valamilyen mértékben a Kazár Kaganátus hatása. Ilyenek például az öv- és fegyverdíszek, a női ékszerek (fülbevalók, karperecek, fej-es gyűrűk), a női piperekészletek (gyöngyök, amulettek, tükrök és fülkanalak), a lószerszámok (zabla, kengyel, lószerszámdíszek), a fegyverzet részei (szablyák, fejszék, nyíl- és kopjahegyek, páncél), korongon formált kerámiaedények, valamint a munkaeszközök (balták, sarlók, kaszák, ekevasak). Ezzel szemben a 10. századi Kárpát-medencei magyarok kultúrájában nyilvánvaló folytonosság kizárólag a fegyvereknél figyelhető meg. Ezért rendkívül furcsa képet mutat a 8–9. századi „szaltovói Levédia” koncepció számára az, hogy a magyarok a szaltovói kultúrkör hatására minden megkülönböztető kulturális jegyüket teljesen elveszítették!

A magyar stílusú leletekkel rendelkező négy szaltovói lelőhelyből három a Szeverszkij Donyec jobb partján

helyezkedik el, mely kapcsolatok a magyarok Dnyeper menti tartózkodási időszakának emlékei lehetnek. A Dontól keletre csupán egyetlen lelőhelyet (Vorobjovka) ismerünk, mellyel a magyarok a Káma vidékéről induló vándorlásuk során kerülhettek kapcsolatba. Mindenesetre ezek a tények azt jelzik, hogy a Don menti szaltovói lakosság egy rövid ideig tartó, laza kapcsolatban állt az ősmagyar kultúra hordozóival.

A „levédiai” modellnek megfelelően, az „ősmagyar” és szaltovói típusú tárgyak keveredését jelenleg csupán egyetlen temetőben, Bolsije Tyiganiban figyelhetjük meg. E lelőhely azonban nem a Don vidékén, hanem a Volgától keletre, a Káma alsó folyása mentén található (Chalikova–Chalikov, 1981). Ez a terület egyértelműen Volgai Bolgária kulturális és politikai befolyása alatt állt. A temető összes temetkezése – mely szaltovói tárgyakat tartalmaz – férfisír (3, 6, 13, 14, 22–24 és 28. temetkezések). A sírokban szinte kivétel nélkül találunk fegyvereket, míg magához a szaltovói körhöz tartozó tárgyakat övek, szablyák és kengyelek képviselik, ami valóban megfelel a rövid idejű katonai szövetség elméletének. Abban az esetben, ha VII. (Bíborbanszületett) Konstantin Levédiára vonatkozó értesülésének valóban van valóságalapja, akkor éppen a Bolsije Tyigani temető szolgáltat egy erős érvet arra, hogy Levédiát a Volgától keletre lokalizáljuk.

Ezzel szemben a „szaltovói Levédia” elmélete egy nyilvánvaló zsákutcába vezet: abban az esetben, ha a Bolsije Tyigani-típusú emlékeket a vándorló magyarok hagyták maguk után, akkor hogyan lehetséges az, hogy miután a magyarok Levédiában „a szaltovói kultúrkör nyomása alatt teljesen elveszítették kulturális sajt-

tosságaikat”, mégiscsak magukkal hozták a Kárpát-medencébe a Bolsije Tyigani-horizont egyes Urál környéki kulturális elemeit? És így miként magyarázható az, hogy a Bolsije Tyigani temető legközelebbi párhuzamai a Fekete-tenger északi előterében kerülnek elő, gyakorlatilag uráli eredetű leletek formájában, immár a Szubbotyici-horizonthoz tartozó lelőhelyekről?

Az etelközi szállásokkal kapcsolatba hozható szubotci-típusú emlékeket magányos és páros (Katyerinovka) temetkezések, továbbá olyan kis sírszámú temetők képviselik, melyek két (Uszty-Kamenka), három (Szubotci, Dmitrovka), vagy valamivel több (Szlobodzeja) sírból állnak. A Szlobodzejában feltárt szubotci-típusú sírok pontos számát nehéz meghatározni, mivel ott több melléklet nélküli sír is előkerült. Az ásatások vezetői a kora középkori sírok számát 26-ra tették (Scserbakova–Tascsi–Telnov, 2008, 53.), ugyanakkor sírmelléklet, mely lehetővé tenné az adott sír határozott vagy feltételes besorolását a Szubbotci-horizontba, csak 14 temetkezésben volt (10, 16–18, 23, 24, 27, 29, 30, 35–38 és 40. számú sírok).

A temetkezések egyszerű aknasírokra és korábbi kurgánok felszíni betöltéseibe való másodlagos betemetkezésekre oszthatók fel. A szlobodzejai temető miatt a csoportban ez utóbbiak dominálnak, de ugyanakkor épp a szlobodzejai temető esetében láthatjuk a kurgántól kissé távolabb lévő két további sír (a 38. és a 40.) alapján, hogy a vizsgált népesség körében a kurgános és az aknasíros temetkezési típus egymással párhuzamosan létezett.

A kutatók már a szubotci-típusú leletekről szóló első publikációkban is hangsúlyt helyeztek a Bolsije Tigan-

ni-i és tankejevukai temetők, valamint a karajakupovói kultúrához köthető baskíriai leletek körében megfigyelhető párhuzamokra (Csurilova, 1986; Bokij–Pletnyova, 1988). V. A. Ivanov határozottan a karajakupovóiakhoz sorolta a Volga középső folyásánál partján lévő kisszámú sírcsoportot és a Bolsije Tigan-i temetőt, továbbá felhívta a figyelmet a Fekete-tenger északi előterében talált, Szubbotyici-horizonthoz tartozó leletek karajakupovói vonásaira (Ivanov, 1999, 93–103.). Andrej M. Belavin, Vlagyimir A. Ivanov és Natalja B. Krilaszoza legutóbbi monográfiájukban egyértelműen az „ugor-magyarokat” tartják a karajakupovói kultúra hordozóinak (Belavin–Ivanov–Krilaszova, 2009, 84–85.).

Káma vidéki hatást a szubotci-típusú sírokban egyelőre csak a manvelovkai halotti maszk alapján feltételezhetünk, mely az itteni népességet a tankejevukai temetővel és a Káma vidéki kultúrákkal hozza összefüggésbe (Belavin–Ivanov–Krilaszova, 2009, 105–112.). Más a helyzet azonban a Szubbotyici-horizont és a volgai bolgárok hagyatéka közötti kapcsolatok jellegzetességeivel. Jevgenyij P. Kazakov véleménye szerint a Szlobodzeja 18. temetkezéséből származó korongolt edény (nyakának pereme még a sírbatétel előtt sérült) (Scserbakova–Tascsi–Telnov, 2008) a szaltovóiakra jellemző szürke agyagos készítestechnika ellenére is formai alapon a tankejevukai temető IIBb típusú edényeihez áll közel (Kazakov, 1992). A korobcsinói vörösessárgára kiégetett korsó pedig a tankejevukai I. csoporthoz tartozik (Kazakov, 1992). Mint már korábban rámutattunk, díszítésük alapján a Szofijevka és Bolsaja Kohnovka lelőhelyekről származó „szaltovói” edények is a volgai bolgár

készítmények közé tarozhatnak (Komar, 2004b, 91.; Komar, 2009, 127.). A Katyerinovka 32. kurgán 1. temetkezésében a szürke agyagból készült, korongolt korsóból csak a fenékrész maradt meg, de a kivitelezés durvasága szintén kétségeket ébreszt afelől, hogy az edényt valóban szaltovói fazekasok készítették volna.

A Szubbotyici-horizont sírjaiban viszonylag kicsi a valóban a szaltovói körhöz tartozó tárgyak mennyisége. A következő tárgyakat sorolhatjuk ide: a szubotci 2. sírból származó fejegyűrű, a szlobodzejai 29. és 37. temetkezésekből származó női fülbevalók, a szubotci 1. sír és a szlobodzejai 37. sír karkötői. Továbbá a korobcsinói ezüstcsésze, a manvelovkai sisak, valamint a szlobodzejai 36. temetkezésből előkerült kengyel. Úgy véljük tehát, hogy a magyar honfoglalás kori anyagi kultúra kialakulásának kezdeti fázisa a Szubbotyici-horizonttal áll szoros kapcsolatban, nem pedig a szaltovói kultúrkörrel (Türk, 2011, 11.; Türk, 2012, 3–4.).

A Szubbotyici-horizont sírjaiban keleti türk/török hatásra a manvelovkai ezüstkancsó, a közép-ázsiai kapcsolatokra pedig a korobcsinói ezüstpálca utal. Végül a Krímmel vagy az Azovi-tenger környéki városokkal folytatott kereskedelmet a szubotci 2. temetkezéséből származó magas nyakú korsó igazolja (Bokij–Pletnyova, 1988). A kapcsolatok egy másik irányát mutatja az Uszty-Kamenka 1. kurgán 4. temetkezése, valamint a Szlobodzeja 10., 37. és 40. sírok, melyekből a szláv Luka-Rajkoveckaja kultúra kézzel formált és korai korongolt import edényei kerültek elő (Scserbakova–Tascsi–Telnov 2008). Ugyanakkor a Romni járásban található Novotrojick erődített településen a III2. szelvényből előkerült kincs-

leletben ötvöshulladék/ékszertöredékek formájában gömbsorcsüngős fülbevalók és „hármast” veretek voltak, a településrétegben pedig egy szív/csepp alakú veretet találtak (Ljapuskin, 1958). A Dmitrovka 1. kurgán 2. temetkezéséhez hasonló övvereteket tartalmazó kincsleletet találtak a romni kultúra Kugyejarova Gora erődített településén (Jenukov, 2005; Spiljev, 2010). A Rosz folyó vidékén (a Dnyeper jobb oldali mellékfolyója) lévő Babicsi helységben talált sír szintén a szubotci-típusú leletanyagot hordozó népesség mély behatolását jelzi az erdős sztyepp térségébe.

Másrészről az is figyelemre méltó, hogy a Szubbotyici-horizont jellegzetes leleteinek egész sora folytatódik a 10. századi Kárpát-medencei magyar leletanyagban. Ilyen a lószerszám- és övveretek „fonatos”-pálcatagos szegélydíszes és a háromlevelű rozettás veretek mintakincse. Ide sorolhatjuk a korobcsinói szablya palmettás veretét és a volosszkojei tegez csontveretét, továbbá az uszty-kamenkai 2. kurgán íjcsontját, a szubotci 2. temetkezéséből származó aranyveretek háttérének „köröcskékkel” történő utólagos díszítését, valamint a „félhold” alakú vereteket. A gömbsorcsüngős fülbevalók és a férfi fülbe való karikák, a végeken csepp alakú kiszélesítésekkel ellátott lemez karkötők, az arcot fedő halotti lepelre varrt lemezek és az ívelt talpú kengyelek szintén ebbe a csoportba sorolhatók.

Az elmúlt évtized kutatásának következtetéseit és véleményeit összegezve, egy igen vegyes képet kapunk a korai magyarok történelméről, anyagi kultúrájuk fejlődéséről, valamint a szomszédos népekkel való kölcsönhatásokról kialakított elképzelésekről. Ezt a sokféleséget a kulcskérdések vitatottsága okozza.

Mindenekelőtt ide kell sorolni a kronológiai kérdéseket. Vitatottak a Volga vidékén és a Fekete-tenger északi előterében a magyar emlékek megjelenésének és eltűnésének időpontjai, továbbá azok szűkebb kronológiája. A második probléma a régió magyar leleteinek kulturális egységét, és az azal szemben álló, a sokszínűséget hangsúlyozó véleménnyel kapcsolatos. Ez utóbbiból következik a Fekete-tenger északi előterében talált magyar emlékek katalógusának hitelességi kérdése, valamint a vizsgált lelethorizont kulturális definiálásának problémája. A harmadik probléma – mely immár több mint 70 éve aktuális – a magyarok és a szaltovói kultúrkör kölcsönhatása. A következő kérdéses pont az etelközi leletek felhasználása a korai magyarok vándorlási útvonala kiindulási pontjának meghatározásában, pontosításában. Végül pedig az utolsó nehéz

kérdés – mely a magyar kutatókat leginkább foglalkoztatja – az etelközi magyar horizont leleteinek kapcsolata a 10. századi magyar kultúrával.

A leletek elemzése kapcsán összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a magyarok tartózkodási ideje a Fekete-tenger északi partvidékén meggyőzően behatárolható a 836–895 közötti időszakra, esetlegesen egy nem sokkal korábbi (830–831) megjelenés lehetőségét megengedve. A magyarok 60–65 évnyi tartózkodása Etelközben azt jelenti, hogy lényegében a *Dentumoger* országában született egyetlen nemzedéknek sem volt esélye megérni a Kárpát-medencébe való átköltözést, és ebből következően a magyar kultúra közvetlen átvétele a Volgán túli régióból a Duna völgyébe nem lehetséges.

Benkő Mihály és Türk Attila fordítása

Olekszij Viktorovics Komar (1977) régész, a történettudományok kandidátusa.

2007-től tudományos főmunkatárs az Ukrán Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Óorosz és Középkori Régészeti Osztályán. 2012-től ezzel párhuzamosan vezető tudományos munkatársként tevékenykedik a neves kijevi Tizedes-templom történeti és régészeti múzeumában.

Kutatási területe a kora középkori kelet-európai nomádok, a szláv nyelvű népek államiség előtti anyagi műveltsége, az Óorosz állam 9–11. századi története és régészete. Több mint 100 tudományos munkát publikált.

Olekszij V. Komar minden korábbi elemzésnél nagyobb régészeti adatbázissal dolgozik, melynek sok elemét nálunk először az őszre tervezett *Etelköz – a magyarok elődeinek vándorlása* című műben lesz olvasható.